

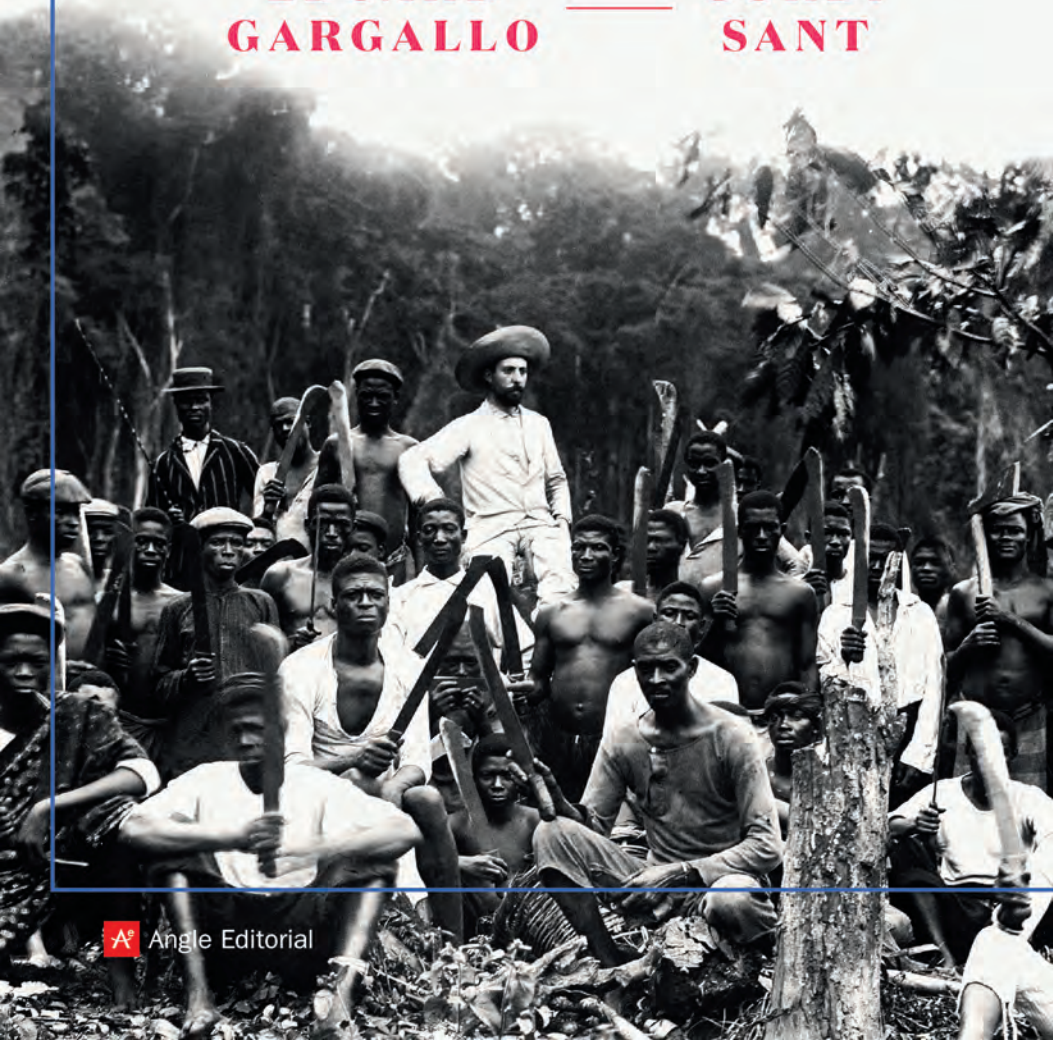
EL FIL D'ARIADNA

EL PETIT IMPERI

CATALANS EN LA COLONITZACIÓ
DE LA GUINEA ESPANYOLA

EDUARD
GARGALLO

JORDI
SANT

EL PETIT IMPERI

EL FIL D'ARIADNA
122

© 2021 Eduard Gargallo Sariol

© 2021 Jordi Sant Gisbert

© Patrimonio Nacional, Colección de Fotografía Histórica (10183857),
per la imatge de portada

© 9 Grup Editorial, per l'edició
Angle Editorial
c. Mallorca, 314, 1r 2a B · 08037 Barcelona
T. 93 363 08 23
www.angleeditorial.com
angle@angleeditorial.com

Disseny de la col·lecció: J. Mauricio Restrepo

Primera edició: març de 2021
ISBN: 978-84-18197-53-6
DL B 3281-2021
Imprès a Romanyà Valls, SA

No és permesa la reproducció total o parcial d'aquest llibre,
ni la incorporació a un sistema informàtic, ni la transmissió
en cap forma ni per cap mitjà, sigui electrònic, mecànic, per fotocòpia, per gravació
o altres mètodes, sense el permís previ i per escrit dels titulars del copyright.

Eduard Gargallo i Jordi Sant

EL PETIT IMPERI

**Catalans en la colonització
de la Guinea Espanyola**

 Angle Editorial

Taula

Introducció	13
El projecte esclavista frustrat	17
L'impuls del comerç català	23
La Barcelona del cacau i la xocolata	27
L'arribada dels primers aventurers catalans a Fernando Poo	31
L'arada i la creu: l'establiment dels missioners claretians	41
Patriotes, etnòlegs i bisbes	49
Absentisme a la zona continental	55
Barcelona: port d'entrada i de sortida	59
El cacau, un negoci complex	63
L'explotació de la mà d'obra africana	69
Colonitzar des de Barcelona	73
El proteccionisme, la recepta catalana	79
Els fernandinos catalans	85
El parèntesi de la Primera Guerra Mundial (1914-1918) i el retorn de les tesis abandonistes	91

La Unión de Agricultores i els felïços anys vint	99
La cara oculta de la riquesa	105
Les crítiques republicanes	109
Barcelona contra Madrid	115
Colonials contra xocolaters	119
Río Muni: fusta, cafè i braços	125
La Guerra Civil espanyola als tròpics (1936-1939)	133
La Segona Guerra Mundial (1939-1945)	145
Una nova era: els canvis polítics i administratius de la postguerra	153
Els negocis catalans enmig d'una economia en expansió (1945-1960)	157
Cacau, xocolata i Catalunya	161
Cafè: un negoci en expansió	168
La fusta del Muni	172
Sopars, premis i regals	174
Una colònia pròspera... però no tant	176
Catalans a Guinea	179
La catalanitat viscuda a Guinea	185
La vida quotidiana a la Guinea colonial	191
Catalans i africans	203
Homes i dones a la Guinea colonial	211

Guinea a Catalunya	219
Pericos a l'Àfrica colonial	223
Les primeres passes cap a la descolonització de Guinea: la província	225
Negocis catalans en l'era provincial (1959-1963)	231
L'autonomia (1963-1967)	237
Els catalans i l'economia autonòmica (1964-1968)	241
Catalans a la dècada de 1960: les primeres retirades	245
Els esforços per a la permanència	248
El procés d'independència (1967-1968)	253
L'èxode (1968-1969)	257
El redreçament impossible	264
I després de Guinea?	273
Els darrers intents de tornar i rebre indemnitzacions	276
Catalans i colonialisme a Guinea	279
Notes	291
Bibliografia	311

A l'àvia Pilar

JS

Per a l'Ana

EG

Introducció

El dia 12 d'octubre de 1968, Dia de la Hispanitat, el Ministre d'Informació i Turisme del govern franquista, Manuel Fraga Iribarne, presidia el traspàs de poders que portava a la independència de l'única colònia espanyola a l'Àfrica negra, la coneguda com a Guinea Espanyola (que des de llavors passava a anomenar-se Guinea Equatorial). Les autoritats franquistes, més pressionades pel context internacional que no pas per una voluntat pròpia d'abandonar el territori, es van veure empeses a una descolonització mal preparada.

L'Estat espanyol no només actuava a desgrat, sinó que també pretenia aparentar una falsa idea de concòrdia amb les noves autoritats guineanes, sorgides de les primeres eleccions que s'havien dut a terme mesos abans, i que havien dut a la presidència de la nova república Francisco Macías, el candidat menys desitjat per les autoritats de Madrid. Entre les esperances, que es van demostrar poc fonamentades, del règim franquista envers la futura relació amb l'excolònia, destacava el desig que la relativament nombrosa comunitat blanca resident al país pogués continuar amb la seva vida i els seus negocis sense gaires canvis. Entre aquests antics colons s'hi trobava una proporció de catalans significativa.

En pocs mesos, però, les esperances s'havien esvaït. Els mesos de febrer i març de 1969 es va produir un brusc trencament

de les relacions diplomàtiques entre el nou Estat independent i l'antiga metròpoli i un intent fracassat de cop d'estat. Enmig d'un clima de tensió i violència, pràcticament tots els residents espanyols i catalans van fugir del país. Molts d'aquests catalans feia dues o tres generacions que residien a la colònia i abandonaven —alguns a correccuïta— negocis, plantacions, habitacles, vehicles i tot allò que no cabés en una maleta feta amb presses. Tot i que aspiraven que aquella fugida només fos un recés fins que el país recuperés la calma, la majoria dels colons catalans no van tornar a trepitjar mai més la seva «Guinea estimada». Es tancava d'aquesta manera una etapa encara avui poc coneguda de la història del nostre país, i que havia començat feia gairebé 200 anys.

Resulta impossible entendre el domini espanyol dels territoris guineans sense tenir en compte el paper cabdal que hi van desenvolupar els catalans. De fet, dels tres pilars sobre els quals es va sustentar el domini espanyol (econòmic, religiós i políticomilitar), els catalans van tenir una presència crucial en els dos primers. Així doncs, en aquest llibre analitzarem detalladament el paper que hi van tenir els empresaris catalans, pioners en l'establiment de plantacions de cacau i cafè, explotacions forestals i factories comercials a Guinea, així com la presència missionera claretiana, que sobretot en els seus orígens va tenir també un clar accent català. Ho farem posant l'èmfasi en la història econòmica d'aquests emigrants cap a terres africanes, i en les relacions entre Guinea i l'Estat espanyol que ells van ajudar a conformar. Però també intentarem donar una visió més completa de l'experiència colonial catalana, endinsant-nos en les formes de vida, les idees o les relacions que els residents a Guinea van desenvolupar amb els africans.

Val a dir que les relacions entre Catalunya i Guinea van anar molt més enllà de la presència de colons i empreses a Àfrica, i

presenten moltíssimes ramificacions. No només hi ha una petjada catalana a Guinea, sinó que Guinea també va deixar la seva empremta a Catalunya. Intentarem desxifrar aquest traç, de vegades molt clar i a voltes molt més subtil.

La nostra intenció és explicar tots aquests processos de la manera més entenedora possible, tot combinant les anàlisis més generals amb exemples concrets de catalans de trajectòria pública coneguda, així com d'altres de més anònims. A fi d'aproximar el lector a la mentalitat i l'ambient del període colonial, també hem volgut donar un lloc destacat als testimonis i documents de l'època, ja siguin textos oficials, revistes i diaris, memòries o testimonis. A través del rigor científic, hem intentat que el llibre faci una aportació valuosa a la historiografia catalana i sobre la Guinea Espanyola, però alhora hem volgut que pugui ser llegit pel públic general i no especialista.

Finalment, tanquem el llibre amb una breu, i necessàriament provisional, reflexió sobre Catalunya i el colonialisme a Àfrica: quines eren les idees i les actituds dels catalans sobre el sistema colonial i les societats africanes. I si va existir o no un «colonialisme català», una versió pròpia i diferenciada de les experiències d'altres nacions europees.

Esperem que tot plegat serveixi per recuperar una part força oblidada del nostre passat, les conseqüències de la qual es perllonguen fins al present.

No volem acabar aquesta breu presentació sense un agraïment a totes les persones que, d'una manera o una altra, ens han ajudat a fer el llibre. A tots els antics residents a Guinea a qui hem entrevistat. Tot i que aquest no vol ser un llibre de memòries colonials, el seu testimoni aporta dades i reflexions que ens han estat molt útils. També volem agrair el suport d'investigadors que ens han ajudat de diferents maneres: Gustau Nerín, Yolanda Aixelà, Celeste Muñoz, Enrique Martino, Xavier Theros, Gonzalo Ál-

varez Chillida, Inés Plasencia i Antoni d'Armengol. Per últim, volem agrair a Angle Editorial i especialment a Rosa Rey i en Joan Simon que ens hagin ofert aquesta oportunitat per donar a conèixer el passat català i guineà.

El projecte esclavista frustrat

Per comprendre quin paper van tenir els catalans en la colonització de Guinea, cal remuntar-se al darrer terç del segle XVIII. Catalunya, després de la desfeta a la Guerra de Successió, intentava redreçar el seu rumb per mitjà d'un creixement econòmic sustentat en una especialització agrària cada cop més marcada (bàsicament en el sector de la vinya i el vi) i un fort dinamisme comercial. En aquest aspecte, la burgesia catalana va pressionar els governs de Madrid perquè liberalitzessin el comerç, cosa que permetria a les empreses catalanes guanyar presència en els mercats ultramarins. Tot i que tenien un ull posat a les Antilles i els ports colonials americans, el potencial que oferia la zona del golf de Guinea no era menyspreable. I és que al segle XVIII el comerç d'esclaus per nodrir les plantacions americanes es trobava en el punt àlgid, sobretot després que el 1750 s'hagués acabat el monopoli que havien obtingut els britànics des del Tractat d'Utrecht (1713).

Va ser en aquest context que el ministre d'Estat de Carles III, José Moñino Redondo (més conegut com el comte de Florida-Blanca), va promoure una política reformista per aconseguir que la presència espanyola en el comerç d'esclaus fos més activa. La gran oportunitat va aparèixer entre 1777 i 1778, quan Portugal, a través dels tractats de San Ildefonso i el Pardo, i a canvi d'un re-

ajustament de fronteres en territoris americans, va cedir a Espanya les illes de Fernando Poo i Annobón, així com el dret preferencial per comerciar a la costa continental africana entre el delta del Níger i el cap López, a l'actual Gabon.¹

Fernando Poo (actual Bioko) era una petita illa d'origen volcànic situada enmig del golf de Biafra i a poca distància (32 quilòmetres) de la costa del Camerun. Va ser poblada per diversos corrents migratoris africans que acabarien configurant el que es coneix com l'ètnia bubu. El contacte amb les poblacions europees, però, no va arribar fins al segle xv. El navegant portuguès Fernão Pó va ser considerat el «descobridor» de l'illa el 1472, i li donaria el nom durant el període colonial. Annobón també era una illa volcànica, però de dimensions molt més reduïdes (17 km²), situada al sud de São Tomé i Príncipe i a molta distància de la costa africana (335 quilòmetres del Gabon). El seu nom deriva de l'expressió *Ano Bom* ('Bon Any'), ja que els portuguesos hi van arribar l'1 de gener de 1475. Quan hi van arribar els portuguesos l'illa era deserta i sembla que els primers pobladors van arribar posteriorment procedents de São Tomé i Príncipe en condició d'esclaus o lliberts.² Totes dues illes, tot i estar sota el poder nominal portuguès, no havien estat mai explotades més enllà de l'ús puntual com a lloc d'aprovisionament, refugi marítim o base esclavista per part de comerciants europeus que transitaven per la zona.

Tanmateix, el pla esclavista de Floridablanca en adquirir aquests dos territoris no es va arribar a materialitzar. En primer lloc, la forta presència de factories d'esclaus estrangeres al golf de Guinea deixava poc marge a l'arribada de capitals peninsulars. Així mateix, la primera expedició que havia salpat de Montevideo amb l'objectiu de prendre possessió de Fernando Poo i Annobón, liderada pel comte d'Arjejejos i per Joaquín Primo de Rivera (besavi del dictador espanyol), va topar amb moltes di-

ficultats. La primera, la poca (i errònia) informació proporcionada pels portuguesos a les autoritats espanyoles sobre aquests territoris. De fet, els tractats firmats tenien tres grans trampes: la primera, fer creure als espanyols que les illes estaven sota domini portuguès efectiu, quan en realitat la seva presència era, i segurament havia estat des del segle xv, nul·la; la segona, l'alta mortalitat i la precarietat material de l'expedició, que va acabar amb l'amotinament d'una part dels militars contra els seus superiors, als quals van exigir el retorn a Amèrica; i la tercera, la resistència dels bubis, que van mostrar-se reacis a qualsevol tipus de contacte amb els nousvinguts. Això va fer impossible un control real de les illes.³

Al fracàs d'aquesta primera expedició s'hi va sumar un canvi de context històric que encara va allunyar una mica més el somni esclavista espanyol. Per una banda, el declivi de la monarquia espanyola durant el regnat de Carles IV i el convuls context de la Revolució Francesa van fer caure en l'oblit les possessions africanes, de manera que no es van organitzar noves expedicions per dominar les illes adquirides. A aquest fet cal afegir que, a partir de 1807, el Regne Unit va iniciar la seva croada interessada en contra del comerç d'esclaus, que l'any 1817 acabaria amb un acord abolicionista entre el govern britànic i l'espanyol. Un Ferran VII extremament debilitat per la bancarrota i per la pèrdua progressiva de les colònies americanes va cedir davant les pressions britàniques i es va comprometre a posar fi al comerç d'esclaus. D'aquesta manera, Fernando Poo i Annobón perdien tot l'interès, i el seu control, en certa manera, deixava de tenir sentit.⁴

Aquesta circumstància va ser aprofitada pels britànics, que l'any 1827, amb el pretext de situar-hi els tribunals que havien de jutjar els comerciants europeus que persistien a traficant amb esclaus, van voler controlar l'illa. El govern espanyol va intentar aprofitar l'ocasió per vendre'ls Fernando Poo, però els britànics,

conscients de la debilitat espanyola, van preferir establir-s'hi sense adquirir-la formalment. La presència britànica a Fernando Poo va significar la creació del primer nucli de població colonial (la ciutat de Clarence, futura Santa Isabel) i l'arribada d'un contingent important de treballadors africans occidentalitzats provinents de dominis britànics (principalment de Sierra Leone, però també de la costa del Kru, a l'actual Libèria). A aquests s'hi va sumar un important nombre d'esclaus alliberats pels britànics que van decidir quedar-se a treballar a Clarence. Els dos grups van acabar configurant un nou estrat social que, amb els anys, es coneixeria amb el nom de *fernandinos* (com a sinònim de crioll) i que arrelaria a Fernando Poo, tot desenvolupant uns patrons lingüístics i culturals propis de marcat caràcter anglòfon.⁵

El 1835 els britànics van abandonar Fernando Poo, principalment per motius climàtics i per l'alt cost econòmic que suposava mantenir l'enclavament, però quatre anys més tard van fer una oferta per adquirir l'illa a causa del repunt esclavista que s'havia donat a la zona i per l'interès que suscitava el comerç d'oli de palma a la desembocadura del riu Níger. L'oferta va despertar una campanya de patriotisme en molts sectors espanyols que, malgrat no saber absolutament res de Fernando Poo i Annobón, van presentar la liquidació de les illes com una traïció a la pàtria. Darrere l'interès per conservar-les s'hi trobava sobretot el lobby esclavista cubà, que tot i la prohibició britànica (i el risc que comportava) seguia adquirint esclaus a la zona i considerava que el domini de Fernando Poo era clau per eludir la persecució anglesa. Cal tenir en compte que, durant aquells anys, va arribar a les costes africanes una generació de grans traficants d'esclaus catalans (Samà, Panxo Martí, Pau Forcadé, Miró i Pié, Josep Maria Borrell), tot i que cap d'ells va utilitzar l'illa de Fernando Poo com a base de les seves operacions, que en general se situaven més al nord.⁶

Aturada la venda als britànics, el 1843 el govern espanyol va preparar una nova expedició cap als territoris guineans, sis dècades després de la primera. Liderada per Juan Lerena, va servir per constatar que Clarence s'havia convertit en una mena de ciutat lliure, dominada per comerciants britànics i per fernandinos, i amb una forta presència de missioners baptistes (principalment jamaicans). El poc marge d'actuació dels 75 expedicionaris va fer que Lerena es limités a reconèixer un comerciant anglès, John Beecroft, com a governador espanyol, tot i ser també el cònsol britànic. Tres anys més tard una tercera expedició, capitanejada pel cònsol espanyol a Sierra Leona, Adolfo Guillemard de Aragón, va arribar a Fernando Poo i hi va deixar la primera presència missionera catòlica, per mirar de contrarestar l'arrelament protestant. Tanmateix, Jerónimo Usera (conegut com el Padre Usera) no duraria ni un any a Fernando Poo, d'on va marxar sense haver celebrat ni una sola missa. La resta de canvis van ser estètics: principalment es van decretar canvis de topònims, com per exemple el de la capital, que a partir d'aleshores va passar a anomenar-se Santa Isabel.⁷

L'impuls del comerç català

Davant d'aquest panorama tan poc favorable per als interessos espanyols, va ser clau l'arribada al golf de Guinea d'algunes empreses comercials catalanes que ajudarien a canviar el rumb de l'estat d'abandonament dels territoris guineans. El primer cas notable és el de l'empresa barcelonina Vidal y Ribas, liderada per l'armador i comerciant Josep Vidal, un prohom de l'economia barcelonina, vicepresident de la Cambra de Comerç, destacat membre del Partit Liberal i un dels fundadors del Banc de Barcelona. La seva companyia es va caracteritzar per alternar el comerç legal (aiguardent, oli de palma, fusta i teixits) amb el comerç d'esclaus a les costes africanes. Així mateix, Josep Vidal es va associar amb altres empresaris i negrers catalans, com ara Domènec Mustic i Esteve Gatell, amb qui va fundar l'empresa Vidal, Mustich & Co. Aquesta empresa es va plantejar establir factories a Fernando Poo, i de fet les autoritats espanyoles, fartes de governadors estrangers que només protegien el comerç britànic (com ara Beecroft), l'any 1855 van nomenar Domènec Mustic nou governador de l'illa.⁸ Aquesta designació, que pretenia afavorir el domini espanyol sense fer cap inversió pública rellevant, va ser un fracàs: va durar poc més d'un any i va rebre nombroses crítiques, tant per part dels britànics com de membres del govern espanyol, que consideraven que la màxima autoritat de l'illa no podia ser un reconegut negrer.

Això no va impedir que Mustic utilitzés el càrrec per defensar el seu soci quan dos vaixells de la companyia Vidal y Ribas (el *Fernando Poo* i la *Conchita*) van ser interceptats per les autoritats britàniques, acusats de comerç d'esclaus. Aquest fet va generar cert rebombori mediàtic: tant des de les pàgines de diaris barcelonins com des de la Junta de Comerç Catalana es van dirigir escrits de protesta al govern espanyol, al·legant que aquests actes representaven un abús de poder dels britànics i eren un menystiment dels interessos espanyols.⁹ El llegat de l'incident és fins i tot artístic, ja que al Museu Marítim de Barcelona s'exposa un quadre d'autor anònim que, sota el títol *Apresamiento escandaloso de la corbeta española Conchita de la propiedad de D. José Vidal y Ribas por el vapor crucero inglés Firefly de 4 cañones y de la fuerza de 220 caballos en la roda de Wydah a las 6 de la tarde del 27 de agosto de 1857*, recorda aquest fet històric.

Al seu torn, el 1858 la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País (SEBAP), entitat que sota la batuta de Ramon Anglasesell treballava per promoure el progrés i el desenvolupament econòmic de la ciutat, va adreçar un memoràndum a la reina Isabel II en què exposava les potencialitats que les costes africanes oferien per a la creixent indústria catalana. En el mateix escrit, la SEBAP també reclamava el nomenament de cònsols espanyols als principals ports africans amb l'objectiu de defensar els interessos comercials, alhora que demanava una major intervenció estatal per consolidar la sobirania espanyola sobre els territoris guineans.¹⁰ Així mateix, tenim constància que Roberto Lanuza, representant de la companyia comercial catalana Montagut y Cia (o Montagú & Cia), va buscar el suport del cònsol espanyol a Sierra Leone perquè pressionés el govern espanyol per cessar el governador que havia substituït Mustic (Lynslager), acusant-lo també d'afavorir només els comerciants britànics.¹¹

Aquestes protestes de sectors econòmics catalans són clau per entendre l'expedició que el govern espanyol va preparar per al mateix 1858, i que, sota el lideratge del militar Carlos Chacón, tenia com a objectiu posar sota sobirania real d'Espanya les illes de Fernando Poo i Annobón. Si bé és cert que aquesta expedició es va planificar durant el primer govern de la Unió Liberal, amb la voluntat que les campanyes externes ajudessin a afermar el procés nacionalitzador espanyol i consolidessin l'estabilitat interna un cop acabades les guerres carlines, cal tenir present que un dels seus objectius principals era no deixar escapar l'oportunitat que el comerç espanyol (principalment el català) tingués una presència més activa a les costes africanes.

Cal remarcar que països europeus com el Regne Unit, França, Portugal o Alemanya s'afanyaven a tenir una presència física més enllà de les costes africanes, com un pas necessari per consolidar negocis comercials i previ a crear les primeres colònies d'explotació. El nou govern de la Unió Liberal, liderat pel general O'Donnell, no es volia quedar desbancat d'una cursa que ja es preveia fraticida.¹²

L'arribada de l'expedició de Chacón va comportar alguns canvis substancials a Fernando Poo. Es va cessar els governadors estrangers, van arribar els primers missioners jesuïtes —amb l'objectiu d'espanyolitzar lingüísticament i religiosa una illa marcada per la cultura anglosaxona i protestant—, es va promoure l'atracció de la població autòctona de l'illa (els bubis) i es van construir les primeres infraestructures, com ara la duana o l'hospital. Així mateix, es va intentar afavorir el comerç amb bandera espanyola, tot i que tampoc es volia frenar del tot el comerç britànic, conscients que aquest era l'únic que podia mantenir, de moment, cert dinamisme econòmic. De fet, les autoritats espanyoles esperaven que Fernando Poo es consolidés com a dipòsit comercial de l'oli de palma procedent del delta del Níger, un

producte cada cop més utilitzat com a lubricant industrial, com també de la fusta que s'extreia dels boscos africans.¹³

Però aquests plans ambiciosos tampoc van fructificar, i durant les dècades de 1860 i 1870 la presència comercial espanyola va ser molt minsa. Segurament la crisi de la indústria catalana a la dècada de 1860 no va ajudar a consolidar el teixit comercial amb els territoris guineans. De fet, les dades són demolidores: durant la dècada de 1860 només van arribar al port de Santa Isabel una mitjana de set embarcacions espanyoles; el 1870 només quatre dels 151 vaixells atracats eren espanyols, mentre que el 1882 no es va registrar l'entrada de cap nau procedent de la Península.¹⁴ D'aquesta presència tan ínfima en sabem ben poques coses: se'n podria ressaltar l'arribada d'algun vaixell català, com ara l'embarcació *Pepito*, regentada per Miquel Orts, que transportava oli de palma i goma cap a Marsella; les estades dels vaixells de Francesc Martorell i Jaume Font a Fernando Poo, on a part d'importar oli de palma també van transportar treballadors africans procedents de les costes continentals; o l'establiment d'una factoria a Santa Isabel regentada per la casa barcelonina Coca Obón y Compañía.¹⁵

No seria estrany que la majoria dels vaixells espanyols que arribaven a Fernando Poo durant aquests anys fossin de procedència catalana. El vescomte de San Javier, en un viatge per les costes africanes i de camí cap a Fernando Poo, va deixar palès en les seves notes que «la única provincia de España que mantiene relaciones mercantiles con la costa de África es Barcelona, y por todas partes se ve el genio laborioso y mercantil del pueblo catalán».¹⁶

La Barcelona del cacau i la xocolata

No es pot produir xocolata sense cacau, i bàsicament el cacau s'utilitza per fer xocolata. Aquest binomi tan senzill (cacau i xocolata) és clau per entendre l'arribada dels primers colons catalans als territoris guineans. Dit d'una altra manera, l'impuls de la indústria xocolatera i el fort creixement del comerç de cacau entre Barcelona i Fernando Poo van ser la base sobre la qual es va edificar la forta presència catalana a Guinea.

La xocolata és un producte amb una llarga història a Catalunya. Procedent de la cultura asteca i maia, va arribar readaptat (bàsicament més dolç i perfumat) a la península Ibèrica al segle XVI. Fins a principis del segle XIX, Espanya en va ser el principal consumidor, seguit d'Itàlia i França. El baró de Maldà, en el seu dietari, ens mostra com era consumit diàriament per la noblesa barcelonina i endolcia celebracions i actes socials rellevants de la ciutat a finals del segle XVIII. La seva estructura productiva era bàsicament gremial; s'elaborava sobretot a partir del mètode de la «xocolata a la pedra», amb què s'aconseguia una pasta després de moldre el cacau amb un molí de pedra al foc, pasta que després es barrejava amb aigua calenta, sucre i vainilla. El cacau per fer la xocolata procedia principalment de ports americans (Guayaquil, Maracaibo, Cunamá), que fins la dècada de 1830 van estar sota domini espanyol.¹⁷

Però una sèrie de canvis tècnics introduïts per enginyers holandesos, francesos, alemanys i, sobretot, suïssos van permetre que a la segona meitat del segle XIX la producció de la xocolata visqués la seva particular revolució industrial. A grans trets, la nova maquinària permetia aconseguir cacau en pols (molt més soluble) i millorar la finor de la massa. Robert Lindt, per exemple, va elaborar un agitador mecànic que aconseguia un producte final molt més fi i saborós. I Daniel Peter, després que Henri Nestlé elaborés per primer cop llet amb pols, va ser el pioner d'una nova xocolata que faria la volta al món: la xocolata amb llet.¹⁸

Amb totes aquestes innovacions, la xocolata canviava la seva fisonomia; va deixar de ser només una beguda per convertir-se, essencialment, en un producte sòlid, i per tant més fàcil de transportar. Així mateix, els cada cop més reduïts costos de producció van obrir les portes al consum per part de les classes populars, i això va fer que de manera progressiva perdés l'estigma de producte classista. Si sumem a aquest fet l'alt poder calòric i addictiu de la xocolata, entendrem per què es va convertir de seguida en un producte de consum de masses. No hem d'oblidar tampoc que alguns metges lloaven el potencial nutritiu de la nova xocolata. A Catalunya, per exemple, el metge higienista Pere Felip Monlau considerava que «si la xocolata és elaborada amb ingredients de qualitat, resulta ser un aliment molt nutritiu que facilita la digestió».¹⁹ Amb aquest panorama, les exportacions de cacau a escala mundial van créixer de manera exponencial, i si el 1800 eren tan sols de 11.022 tones, el 1914 arribaran a les 279.876.²⁰

A l'Estat espanyol, el procés d'industrialització de la xocolata va ser molt més lent i limitat respecte de la resta d'Europa. De fet, com va passar en altres sectors industrials, Catalunya va ser una excepció i, juntament amb el País Basc, va jugar un paper pioner. A partir de la dècada de 1880 el nombre de productors de xocolata va anar augmentant i, de mica en mica, bona

part dels obradors es van anar convertint en petites fàbriques que incorporaven la nova maquinària que arribava d'Europa. Si el 1884 a Barcelona hi havia 39 fàbriques o tallers que elaboraven xocolata i la meitat eren accionats amb força humana, el 1907 el total d'establiments havien ascendit a 47, dels quals 31 ja utilitzaven maquinària accionada a vapor. Si ho comparem amb la resta de l'Estat —i si bé és cert que no podem considerar Catalunya com el centre xocolater per excel·lència—, cal destacar que el 1908 la província de Barcelona concentrava el major percentatge de fàbriques, el 8,2%, mentre que el total del Principat ascendia a un 13,2%, molt a prop del 13,4% del País Basc.²¹

A la segona meitat del segle XIX aquestes petites fàbriques de xocolata van conviure amb l'arribada de les primeres empreses de renom. La primera, i segurament més famosa, va ser Chocolates Amatller. La família Amatller es va introduir en el negoci de la xocolata a finals del segle XVIII, quan Gabriel Amatller va obrir un obrador de xocolata al carrer Manresa, a tocar de Santa Maria del Mar. Després de la mort de Gabriel, van heretar l'empresa els seus dos fills (Amatller Hermanos), que també es van dedicar a la importació de cacau. Seria la tercera generació, però, qui acabaria de fer un salt endavant, sota el lideratge d'Antoni Amatller i Costa, el qual va traslladar la fàbrica de xocolata del barri de la Ribera al Poblenou —el nou pulmó industrial de la ciutat—, la va modernitzar amb nova maquinària i va arribar a tenir 150 treballadors. És el mateix Antoni Amatller que el 1898 va encarregar a Josep Puig i Cadafalch la transformació d'un bloc d'habitatges al passeig de Gràcia que acabaria esdevenint la Casa Amatller, una de les joies del modernisme català. La passió per l'art i el mecenatge d'Antoni, que es deixaria veure en la publicitat i els cromos de la seva xocolata, va ser heretada per la seva filla, Teresa Amatller Cros, que va crear l'Institut Amatller d'Art Hispànic, ubicat actualment a la mateixa Casa Amatller. Teresa va ampliar el negoci familiar

obrint una nova fàbrica a Banyoles i convertint l'empresa en una societat anònima (Chocolates Amatller, SA).²²

La segona empresa xocolatera de renom va ser Juncosa, fundada per Oleguer Juncosa el 1835 amb un petit obrador al carrer de les Heures i una botigueta al carrer Ferran. Oleguer Juncosa va ser el primer industrial català d'introduir la màquina de vapor en el procés d'elaboració de la xocolata, a la fàbrica ubicada al carrer Gran de Gràcia, inaugurada el 1882. També es recorda Oleguer Juncosa com un dels primers xocolaters que va promocionar la xocolata per les seves suposades bondats medicinals, tot aprofitant els discursos com els que hem vist de Frederic Monlau. De fet, Juncosa va comercialitzar la coneguda com a «xocolata osteògena», recomanada aleshores com un eficaç reconstituent per combatre el raquitisme i l'anèmia, com també molt indicada per a dides i per al creixement dels infants. Més endavant el negoci familiar es va dividir entre Evarist Juncosa Pañella, que va construir una nova fàbrica al carrer Manso, i el seu germà Pere. Aquest va mantenir la fàbrica de Gràcia, però més endavant va traspasar el negoci. En vendre els terrenys, la fàbrica va ser enderrocada i al seu lloc s'hi va construir un nou edifici d'habitatges modernista conegut com la Casa Fuster, obra de Lluís Domènech i Montaner.²³

Per últim, el tercer gran fabricant de xocolata a Barcelona va ser Jaume Boix. Va tenir la primera fàbrica al carrer Mercedes, al barri de Sants, actualment conegut com a carrer Sugranyes, i disposava de diverses sucursals de venda repartides per la ciutat. Malgrat que pels seus anuncis comercials consta com a data d'origen el 1754, fins el 1907 no tenim constància de la seva fàbrica; això sí, era de les que tenien maquinària moderna, només a l'abast dels Juncosa i els Amatller. Jaume Boix va destacar per ser el primer fabricant de xocolata en pols de Barcelona, i el seu ràpid creixement també el va portar a convertir-se en societat anònima.²⁴